

ענישה ללא קירות עמיד בתי הסוהר

אברהם טננבוים¹ וסיון רצון^{2,3}

מה צופה העתיד למוסד בתי הסוהר - האם המוסד ילווה את החברה האנושית שנים רבות או שקיעתו המהירה כבר החלה? כמענה לשאלה זו נבחן את הסיבות שגרמו לצמיחתו של בית הסוהר המודרני. סיבות אלה כוללות, לדעתנו, את תהליך ה"תירבות" (Civilizing Process) ממדרשו של נורברט אליאס ואת צמיחתם של "מוסדות המשמעת" ממדרשו של מישל פוקו. שילובם של אלה עם התפתחויות טכנולוגיות וחברתיות יחד, הביאו לצמיחתו של בית הסוהר בעבר. אלא שבדיוק אותן סיבות גורמות כיום לבלימה ולנסיגה בהסכמה החברתית לקיומו. התוצאה תהיה, כנראה, הפחתה ניכרת בשימוש בכליאה הפיזית כאמצעי ענישה. כלי טיפול ואמצעי ענישה אחרים בהכרח יתפסו את מקום בית הסוהר. לדעתנו, את מקום הקירות והגדרות ימלאו חיישנים ואזיקים אלקטרוניים שיגבילו את החירות בדרך אחרת. בד בבד יתפתחו חלופות להליך הפלילי בכללותו ולעונש המאסר בפרט. ההשפעות העתידיות של מגמה זו והשלכותיה על המדיניות החברתית הקשורה לפשיעה ולענישה, ייסקרו לצד המלצות לעתיד.

¹ ד"ר אברהם טננבוים, שופט (בדימוס) של בית המשפט השלום בירושלים ומורה מן החוץ בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה.

² עורכת דין סיון רצון, בעלת תואר שני במשפטים (LL.M) מאוניברסיטת תל אביב ועוזרת משפטית בבית המשפט מחוזי מרכז-לוד.

³ המחברים מבקשים להודות לאורן גזל, לסלי סבה, בועז סנג'רו, רון שפירא ולשני הסוקרים של מערכת "צוהר" על הערותיהם המועילות. האחריות היא כמובן של המחברים בלבד.

מבוא

שהביאו להתפתחות מוסד בתי הסוהר. לאחר מכן נבדוק אילו מתהליכים אלה ממשיכים להשפיע כיום ומהו כיוון השפעתם. לדעתנו, בחינתם של תהליכים אלה תחשוף מגמה השואפת להגבלה, לצמצום ואף לביטול ככל האפשר של בתי הסוהר. נסכם בהשלכות של מגמה זו על המדיניות הרצויה שיש לאמץ.

היסטוריה, בקצרה

לפני שנפתח בהיסטוריה נדגיש כי ברשימה זו, כשאנו מדברים על "בית סוהר", אנו מתייחסים להחזקת אנשים במוסד כליאה כעונש מוגדר על עבירות שביצעו, לאחר הליך משפטי ברור. דהיינו, המאסר הוא כלי ענישה חוקי ופורמלי, ומשמש תגובה לעבירה על החוק. אין אנו מדברים על החזקת אנשים באופן זמני כדי למנוע את בריחתם או החזקתם כתנאי לתשלום חוב, וגם לא על מעצרים שרירותיים על ידי שלטון רודני או מחנות מעצר המוניים.

החזקתם של אנשים במוסד כליאה ידועה כבר משחר ההיסטוריה. ישנן דוגמאות לכך אף בתנ"ך. יוסף נזרק לבית האסורים במצרים, והספיק לכך חשד לא מבוסס לעבירה; מיכיהו בן ימלה נשלח לכלא עם הוראה להאכילו "לחם לחץ ומים לחץ"; וירמיהו היה כלוא בחצר המטרה.⁴ אולם כל אלה לא היו עונש מתוחם בזמן על עבירה ספציפית אלא תגובת השלטון להתנהגות "חצופה" של האזרח. סיבות אחרות וידועות להחזקה במוסד כליאה קשורות לאי תשלום חובות. במשפט הרומי, ובאופן חלקי גם במשפט העברי, בעל חוב שלא שילם את חובו

בתי הסוהר הם חלק אינטגרלי ומהותי ממערכת הענישה בכלילים. קשה לתאר את מערכת הענישה הפלילית בימינו ללא עונש מאסר (סנגירו, 2015). העונש המשמעותי העיקרי הוא מאסר, וזאת למרבית סוגי העבירות, אם לא לכולן.⁴ רצח, עבירת מין, עבירת רכוש, עבירת אלימות במשפחה ואפילו עבירת בנייה חמורה⁵ - כליאה מאחורי סורג ובריא היא סנקציית הענישה המקובלת בחברה. מספר בתי הסוהר בעולם גדל ב-20% בערך מתחילת שנות האלפיים, ונראה כי אין מדינה בעולם שאין בה בית סוהר בתצורה כלשהי.⁶ כיום יותר מעשרה מיליון אנשים ברחבי העולם נמצאים מאחורי סורג ובריא (Baillie, 2019). על רקע זה עולה השאלה, אם מוסד זה הוא מנכסי צאן ברזל של החברה האנושית וילוה אותה שנים רבות, אפילו לנצח, או ששקיעתו כבר החלה. ההיסטוריה מוכיחה כי הנוכחות עצמה של תופעה אנושית שנים רבות אין בה ערוכה להמשכייתה. גם עבדות ממוסדת ומוסד המלוכה היו איתנו אלפי שנים, ושתי התופעות נעלמו כחות או יותר (אם כי מופעים שלהן קיימים עד היום בווריאציה זו או אחרת). לעומת זאת בתי ספר ובתי חולים על שלל גוניהם התרכו להפליא עם הזמן, ולא נראה שיעזבו אותנו בזמן הקרוב (מגמה ברוכה לדעתנו).

כדי לענות על שאלת עתיד בתי הסוהר, נפסע במאמרנו בנתיב הבא: תחילה נבדוק בקצרה את התפתחות בתי הסוהר בעולם ואיך הגיעו להיקפם הנוכחי. בהמשך ננסה לעמוד על תהליכי העומק

⁴ חוק העונשין קובע, כי אפילו לעבירה מסוג חטא, שהיא העבירה הנמוכה במדרג העבירות יחסית לעבירות מסוג "עוון" ו"פשע", אפשר לקבוע עונש מאסר מרבי של עד שלושה חודשים. מלבד היותו של המאסר עונש מרכזי, הוא קנה מיידה להשוואה בין עבירות.

⁵ רע"פ 5587/17, סובחי עיסא נ' הוועדה המקומית לתכנון ובנייה "מבוא העמקים" [פורסם בנבו] (30.11.2017); רע"פ 2809/05, טסה נ' מדינת ישראל [פורסם בנבו] (22.05.2005).

⁶ אפילו למדינות קטנות כמונקו או ליכטנשטיין יש בית סוהר. לבתי הסוהר של מונקו וליכטנשטיין ראו בהתאמה:

<https://en.gouv.mc/Government-Institutions/Institutions/Justice/The-Remand-Prison-of-Monaco#eztoc10170382>

<https://www.prisonstudies.org/Country/liechtenstein>

⁷ יוסף נכלא עקב חשד (שלא נבדק) של אשת פוטיפר לניסיון אונס (בראשית לט', כ'). אחי יוסף הושמו תחת משמר (בראשית מב', יז). מיכיהו הושלך לכלא היות שהעז לנבא כי אחאב לא יצליח במלחמתו עם הארמים (מלכים א', פרק כב'; פס' כז). ירמיהו נשלח לכלא היות שביא כי צדקיהו יפסיד במלחמתו בנבוכדנצר (ירמיהו פרק לבי, כס' ג'). ישנן דוגמאות נוספות למעצרים כאלו במקרא כגון "המהפכת" (ראו ירמיהו מט' יח', ודברי הימים ב', טז, י').

עסקים פרטיים למטרות רווח. עם הזמן נהפכו אלה לבתי הסוהר המודרניים האנגליים. בארצות הברית מקובל להתייחס לשתי שיטות כליאה ראשוניות: שיטת פנסילבניה (Pennsylvania) ושיטת אוברן (Auburn). הראשונה דרשה לנתק את האסיר מהעולם ולהשימו בבידוד מוחלט רק עם כתבי הקודש, והשנייה שילבה בידוד עם עבודת פרך. שתי השיטות ביקשו לתקן את האסירים ולחנך אותם לעבודה ולמשמעת בחברה (Schneider, 1979). עם הזמן ההבדלים בין השיטות היטשטשו.

מניצנים ראשוניים אלה קיבלנו את התערובת המקובלת כיום ברוב מדינות העולם. דהיינו, בתי הסוהר הם מקומות שבהם מחזיקים אסירים לתקופה מתוחמת בזמן. נדגיש כי בתי הסוהר שונים להפליא ממדינה למדינה. התנאים שונים מאוד ברמתם. יש בתי סוהר שאינם שונים בהרבה ממלונות, ויש כאלו שהתנאים בהם גרועים והם מסוכנים. יש שהדגש בהם מושם בביטחון והם מוקפים גדרות ושומרים, ויש כאלו שהם פתוחים, והאסירים אף יכולים לברוח מהם אם ירצו. יש כמובן גם שוני רב במטרות המוצהרות של בתי הסוהר. יש כאלו שמטרתם שיקום על ידי טיפולים מובנים בבתי הסוהר, ויש כאלו שמטרתם היא מניעה על ידי החזקת האסירים המסוכנים לציבור מאחורי סורג ובריא. ברוב המדינות, מטרת הענישה משולבת ואינן חד-משמעיות.

השתלטות בתי הסוהר על דרכי הענישה

נקודה אחת משותפת לכל בתי הסוהר המודרניים לדורותיהם היא היותם חלופה כמעט מוחלטת של דרכי הענישה הקודמות. עונש המאסר, בצורה זו או אחרת, הוא התנובה החברתית המקובלת ביותר לפשיעה משמעותית. קיימים אמנם עונשים נלווים כקנסות כספיים, עיצומים וסנקציות אחרות כגון פיטורין, שלילת זכויות וכו', אך אלה שוליים יחסית לעונש המאסר, שהוא המרכזי בכל דרכי הענישה המוכרות לנו כיום. נכון להיום, ברוב המוחלט של מדינות העולם אין עונשים גופניים כלשהם, לפחות

נמכר לעבדות. כעבור זמן, כשבוטלה העבדות, דרך נפוצה לגרום לחייב לשלם את חובו הייתה לאוסרו עד אשר מי מבני משפחתו ישלם את החוב. על בני המשפחה היה אף לממן את שהותו בבית הכליאה ואת מזונו, ואם לא היה מי שיעשה זאת, היה עלול למות מרעב. אולם כל אלה לא היו עונש פורמלי קבוע בחוק שהוטל על ידי בתי משפט.

במשך אלפי שנים היו העונשים המקובלים עונשי גוף ונכללו בהם הצלפות, קטיעות ולעיתים ביוש פומבי. לעיתים כללו עונשים אלה קנסות וחילוט נכסים (בהנחה שלגאשם היו נכסים כאלו). בתקופות מסוימות נשלחו נאשמים לגלות או לקולוניות חדשות, אך בתי סוהר כפי שאנו מכירים אותם כיום לא היו קיימים כלל (בזק, 1998; ואקי ואחרים, 2014). היטיב לסכם זאת מירל אלכסנדר (Alexander, 1966), באמרו: Society' offenders have been dealt with in many ways. Until recent times, historically speaking, punishment was harsh; criminals were exiled, enslaved, tortured, mutilated, and executed. The use of imprisonment as a method of treating the offender I relatively new, dating back no farther than the last quarter of the 18th century. Of course, jails, lockups, and places of detention of various kinds have been in existence for hundreds of years. But it was only 200 years ago that they were used for anything other than places of detention for offenders awaiting a harsher kind of punishment.

צמיחתם של בתי הסוהר

המאסר עצמו כעונש החל בתקופה מאוחרת יחסית, שמקובל לראותה כסוף המאה ה-18-תחילת המאה ה-19, אם כי ניצני מוסדות כליאה היו כבר במאות ה-16 וה-17.

באנגליה מקובל לראות במיתקן בבריידוול (Bridewell) את בית הסוהר הראשון. הוא הכיל לא רק עבריינים אלא גם נוודים ואחרים שלא היו רצויים לשלטונות. מדובר בארמון מלכות שנהפך ל"בית עבודה". מוסדות דומים צצו במקומות אחרים באנגליה ונהלו על ידי אנשי

מפורט הוא מראה כיצד השתנו נימוסי השולחן,⁹ היחס להפרשות אנושיות ולבעלי חיים, הדרכים "הנאותות" למחיתת אף וליריקה, היחס לספורט ולספורטאים, היחס ללכלוך ולניקיון הגוף ועוד.

אליאס מסביר שההתנהגויות ה"חיותיות" - התנהגויות האדם שדומות לאלו של בעלי החיים - עברו שינוי ועידון מתוך מאמץ לעקר מהן ככל האפשר את החלק ה"חיותי". כאשר הדבר לא מתאפשר, התנהגויות אלה עוברות מרשות הרבים לרשות היחיד. אלימות, מין, הפרשות טבעיות, מחלות, מוות, כאב וסבל - כל אלה הם התנהגויות מביכות מכדי שתתקיימנה בפומבי. כיוון שאי אפשר לחסל הלכה למעשה תופעות כאלה שהנפש סולדת מהן, הפתרון הוא להחביא אותן מעיני הציבור ככל האפשר. נדגיש שתהליך זה של "תירבות" לא חיסל את אותן תופעות לא נעימות, אלא העתיק אותן רחוק מעינה השוזפת של החברה. האלימות, הסבל והמוות ממשיכים לשכון ולהתקיים, אלא שקיומם רחוק מהעין ומהלב, לפיכך אפשר להתעלם מהם. שינויים אלה בהתנהגויות ובתפיסה שלהן נעשו באופן הדרגתי ומצומצם במשך שנים רבות, ולא תמיד הופיעו ככל קבוצות האוכלוסייה בו בזמן. לפעמים הופיעו בקבוצה קטנה, בדרך כלל עילית חברתית, ופעפעו ממנה לכלל האוכלוסייה. שינויים אלה אינם חיצוניים גרידא אלא מופנמים. לפיכך בטווח הארוך משתנות לחלוטין תפיסת המציאות ודרכי ההתנהגות של בני החברה. להליך זה של שינוי איטי והדרגתי, שבו התנהגות עוברת מ"חיותי" אל "מוסדר" ואחר כך מופנמת פסיכולוגית בקרב בני החברה, קרא אליאס "The curve of the civilizing process".

כדוגמה לשינוי בהתנהגות ובתפיסה נביא את מנהגי אכילת הבשר. המנהג היה בזמנו להניח על השולחן חזיר צלוי שלם, וכל אחד מהנוכחים חתך לו את שאהבה נפשו. עם הזמן המחזה של חיתוך חיה לגזרים

לא באופן רשמי. אכן, קיימות מדינות כערב הסעודית או סינגפור שקיימים בהן עונשים פיזיים כגון מלקות ואפילו קטיעת איברים, אך דוגמאות אלה יוצאות דופן וגם שם יש התלבטויות בעניין (Muaygil, 2016). גם עונש המוות שהיה נפוץ הרבה יותר בעבר החל לדעוך באופן ניכר בשנים האחרונות.

השאלה שאנו מבקשים לשאול היא כיצד נהפך המאסר לעונש המרכזי והמשמעותי לכל העבירות החמורות ואף לעבירות לא חמורות רבות במרבית המדינות, תהיה שיטת משטרן אשר תהיה. איך הצליח עונש המאסר להאפיל על כל דרכי הענישה שקדמו לו ולהעלים אותן, וכל זאת בתקופה היסטורית קצרה יחסית של כמאתיים שנה.

אנו סבורים כי שלושה תהליכים מרכזיים הם הסיבות להפיכת בית הסוהר לכלי ענישה מרכזי: "תהליך התירבות"; תהליך התפתחותה של "החברה הממשמעת" והתפתחותה הטכנולוגית והאוריינית של החברה. נעבור כעת לתיאור תהליכים אלה, ונזכיר לקורא כי לדעתנו תהליכים אלה ממש ממשיכים להשפיע בימינו, ויגרמו בסופו של דבר לשקיעתו של מוסד בית הסוהר.

תהליך התירבות

הסיבה הראשונה לדעתנו למרכזיותו של בית הסוהר קשורה לרעיונותיו של נורברט אליאס (Elias Norbert).⁸ אפשר לסכם את רעיונותיו לענייננו במשפט אחד: הרגישות החברתית יכולה לקבל עונש מאסר, אך לא עונשים גופניים למיניהם. זאת במיוחד כאשר בית הסוהר רחוק מהעין הציבורית.

כדי להסביר זאת נחזור לחיבורו המרכזי של אליאס [Elias, 1978] "The Civilizing Process". אליאס בוחן את השאלה - מדוע משתנה ההתנהגות האנושית, ומתמקד בשינויים שחלו בנימוס המקובל. באופן

⁸ להרחבה על תרומתם של אליאס ופוקו ראו: אברהם טננבוים, שירה לוי, "המעבר הגורף מענישה גופנית לעונש המאסר - בין אליאס לפוקו והשלכות לעתיד", ספר גבריאל בך (תשע"א-2011) (עורכים דוד האן, דנה כהן-לקח, מיכאל בך). עמ' 305-333.

⁹ עוד בנושא ראו: פטר באומן, "סכין מזלג וזמנים מודרניים: על תיאוריית הציוויליזציה של נורברט אליאס", זמנים: רבעון להיסטוריה, עמ' 90-95, 2000.

כך למשל היחס לספורט השתנה מאז קרבות הגלדיאטורים שהרגו זה את זה למצהלות ההמונים (אלגזי, 2000). החוקרים הראו כיצד התנהגות אנושית משתנה עם הזמן באופן דומה למדי. התנהגויות "חייתיות" שהיו מקובלות נהיות אט-אט "חסרות טעם" ואחר כך אפילו נאסרות. במקרים שבהם אי אפשר לשנות התנהגות (למשל, אכילת בשר), נעשה מאמץ לדחוק את ההתנהגות החייתית לרשות היחיד ולהתעלם ממנה ככל האפשר. דחיית ההתנהגויות נעשית כה מקובלת, עד שהיא מתקבלת כנתונה על ידי החברה וכזו שאין עליה ערעור.

תהליך התירבות בענישה ועליית בתי הסוהר

תרומתו של אליאס לחקר דרכי הענישה ברורה. עונש מוות בוצע בזמנו ברכים ולעיני כל. עם הזמן החל ההליך של נטילת חיים להיתפס כבלתי נאות בדעת הציבור.¹¹ התגובה על פי אליאס הייתה צפויה: ראשית, הביצוע הוסט מעיני הציבור והועבר לבתי סוהר ולמקומות סגורים אחרים. בד בבד החלו "לעדן" את אופן ההוצאה להורג. "זריקת רעל" המחקר פרוצדורה רפואית, החליפה את השיטות העתיקות המשאירות דם ולכלוך. אף על פי כן קיימים מתנגדים רבים לעונש המוות. אלה טוענים שהוא אינו מרתיע ואינו צודק, אך מעבר לכך, אחד מנימוקיהם המרכזיים הוא טבעו ה"לא אנושי" של עונש המוות (סנג'רו, 2002). באותו אופן אפשר לראות את דחיית העונשים הפיזיים: עם הזמן התגבשה ההכרה שענישה גופנית אינה ראויה לחברה מתקדמת. הכרה זו לא באה במפתיע, אלא נכנתה אט-אט תוך יכוח ציבורי וחילוקי דעות. מיירה גלן חקרה לעומק את ביטול העונש הגופני (בעיקר מלקות) בארצות הברית בכמה מוסדות: בתי הסוהר, הצי (הזרוע הימית של צבא ארצות הברית), בתי ספר ציבוריים והלקאות ילדים ונשים בתוך המשפחה

כפומבי החל להיראות יותר ויותר בלתי ראוי, ולפיכך התבטל מנהג זה. הריגת חיות לא פסקה כמובן, אולם הליך השחיטה לצורך אכילה עבר לבית המטבחיים ולמומחים לכך (קצבים וטבחים). יתרה מזו, כיום העוף והבשר עוברים עיבודים המשנים את צורתם באופן ששיכיחו מאיתנו ככל האפשר את מקורם הטבעי. הפרסומות לבשר משבחות בדרך כלל את טיבו, אולם אין אנו נתקלים בפרסומת המשבחת את "עליזותה הטבעית של הפרה" שממנה נעשתה האומצה. כמו כן קשה להניח שבשר שישווק באופן שהתוצר הסופי יהיה דומה לתרנגולת חיה, ניב הצלחה מסחררת בשוק.

דוגמה קיצונית הקשורה לכך היא הדרך לשמירת הטירות של הבשר. כידוע, מקררים הם המצאה מודרנית למדי. כימי הביניים אחת השיטות לשמור על טירות הבשר הייתה לחתוך איבר מהפרה ולאכלו כאשר זאת עדיין בחיים. דרך זו אפשרה לשמור על טירות הבשר יום-יומיים נוספים (פרק זמן חשוב במקרים שבהם הבשר יקר ובעיתות מחסור). שיטה זו, שהייתה נהוגה באנגליה עד לתקופה הוויקטוריאנית, היא איסור שמכונה בהלכה "איבר מן החי".¹⁰ בדוגמה האמורה אפשר לראות את כל השלבים שעליהם מדבר אליאס: הנורמה המקובלת במקורה הייתה הריגת בעל החיים, בישולו וצליית הבשר באופן שמזכיר לכולם את מקורו החי. בתהליך התירבות מועברות פעולות אלה מ"רשות הרכים" לבית המטבחיים, שם רק יחידים רואים אותו. אחר כך מתחילה התנהגות זו להיחפז ל"חסרת טעם" ובלתי מקובלת בין אנשים "תרבותיים". התנגדות זאת מופנמת בציבור וגורמת לדחייה חזקה יותר. עם הזמן נורמה זו של בישול ואכילה נעשית חסרת טעם והתנהגות שהנפש סולדת ממנה, ולפעמים היא אפילו נאסרת בחוק. אפשר לראות את תהליך התירבות כמגוון התנהגויות.

¹⁰ ראו הערך: "אבר מן החי" האנציקלופדיה התלמודית (כרך א').

¹¹ דוגמה חיה לביטוי ספרותי חזק ונוקב לתחושת האי-נוחות הנובעת מהוצאה פומבית להורג אפשר לראות בשני הסיפורים הקצרים הבאים שכתבו שני מחברים בזמנים שונים, ביכשות שונות ובשמות שונות. סיפורו של יוסף אופאטושו, "מיתת כושי" (תורגם מידיש על ידי דניאל פרסקי, בתוך לקט סיפורים מספרות יידיש, תל-אביב תשי"ח), וסיפורו של ג'ורג' אורול, "תלייה" (תורגם מאנגלית אפרים ברוידא, בתוך "מדוע אני כותב ועוד מסות", תל-אביב, תשמ"ה).

אפשר להשתמש, את רמת הכאב שאפשר לגרום לעברייין, את משכו, חוזקו וכו', ואין זה רלוונטי מה מטרת הענישה (הרתעה, מניעה, גמול). אופן הענישה ודרך הענישה הספציפית מוגבלים על ידי "גורמים חוץ-ענישתיים", שאי אפשר להתעלם מהם. עלייתו של בית הסוהר מוכיחה זאת.

רעיונותיו של אליאס מבהירים מדוע הצליחו בתי הסוהר: הם מתאימים באופן אידיאלי לרגישות החברתית המשתנה. ראשית, בתי הסוהר לא נתפסו כחייתיים כפי שנתפסו עונשים גופניים למיניהם. רוב הציבור מתגורר בבתים, ולעיתים מזומנות נמצא בביתו ולא יוצא ממנו כדי לחוות את אופן הענישה. על פניו, בית סוהר הוא בית ככל הבתים, ואך במקרה מכיל את אלה שאסור להם לצאת ממנו פרק זמן כלשהו. לכן מתווספות התפיסה והאמונה שרווחו, שלפיהן אפשר לחנך ולשקם את אלה השוכנים בבתי הסוהר. שנית, בית הסוהר מרוחק מהעין הציבורית. הציבור אינו רואה את האסירים ואינו מתרגש מהם. יתרה מזו, ברגע שאלה יוצאים מבית הסוהר, הם מצטרפים לחברה כאחד האדם ואיש אינו יודע את שעבר עליהם. זאת בניגוד למשל לענישה בדרך של הטלת מומים, שאותם רואה הציבור מייד. שילוב זה של עונש "תרבותי" שאינו משאיר סימנים עם ריחוק ציבורי, גרם לפריחתו של בית הסוהר עד שלמעשה נעשה העונש היחיד כמעט.

בתי הסוהר הראשונים מיוחסים לקבוצת הקווייקרים (Quakers)¹² אשר ביקשו למצוא חלופה לענישה הפיזית שהייתה מקובלת עד אותה עת (Roberts, 1985). בשנת 1790 בנתה הקבוצה בפילדלפיה את בית הסוהר "Walnut Street Jail". זה היה אחד המבנים הראשונים שהוקמו לצורך ענישה ושיקום של עבריינים. לאחר מכן הקימה הקבוצה בניו יורק שני בתי סוהר נוספים (Newgate Prison; Auburn Prison). בראשיתם היו אלה בתי עינויים, אך כניסת הקווייקרים שינתה את

המעניין הוא שהתנועות לביטול העונשים הגופניים בארצות הברית קמו בזמנים סמוכים באמצע המאה ה-19. לצד זאת רבים התנגדו למגמת הביטולים שהתפתחה. כך למשל בשנת 1843 התאגדו 31 מנהלי בתי ספר ציבוריים בבוסטון כדי למחות על הצעת האחראי על החינוך במדינה לבטל את עונש המלקות בבתי הספר. לטענתם, עונש גופני הוא עניין מוסרי שנועד להוקיע את התלמיד הסורר ולהביע בכירור את הסלידה ממעשהו הלא נאות (שם, 2002; שם, 1984).

הוויכוח הציבורי של העבר כמעט שאינו קיים יותר היום. עם התבססותה של תפיסה השוללת עונש גופני, נעלמו מאליהן הגישות הקודמות, וכיום עונש גופני אינו נחשב כעונש מתאים בחברה המערבית. הכרה זו הופנמה כדבר מובן מאליה בתפיסת הציבור. רוב הציבור לא יסכים לעונשים גופניים גם אם יוכח סטטיסטית שהם מרתיעים וזולים יותר מעונשי מאסר. קטיעת יד כעונש על גניבה, המקובלת עדיין במשטרים אסלאמיים מסוימים, אינה אלטרנטיבה שהציבור במרבית מדינות העולם מוכן לשקול, יהיה יתרונה אשר יהיה. מאסר לעומת זאת נתפס בחברה כ"שלילת החירות" בלבד. זהו עונש שאינו נושא עימו סבל מידי נראה לעין, ובעיקר נעשה מאחורי כתלים סגורים ומרוחקים מעין הציבור. הנימוקים שבהם משתמשים אינסטיטוקטיבית לדחיית ענישה גופנית לא יהיו נימוקים של תועלת או עקרונות צדק. הטענה תהיה שעונשים אלה "אינם אנושיים", "ברבריים", "שייכים לעידן החושך" וכיוצא באלה. יש להדגיש שהבחירה בעונשים מסוימים וההתנגדות להם אינן קשורות כלל לענישה. ההתנגדות לעונש פיזי למשל נובעת מדחייה כללית של פעולות בגופם של בני אדם (כולל עבריינים) ונקיטת אלימות, יהיה זה אינדיבידואלי או ציבורי, על ידי המדינה או על ידי אדם פרטי. הרגישות הציבורית מנבילה את סוג העונש שבו

¹² קווייקרים משתייכים לקהילה נוצרית-דתית שנוסדה באנגליה במאה ה-17 והתפשטה לארצות הברית. חברי קבוצת הקווייקרים נודעו כקהילה רודפת שלום ואי-אלימות.

"מרשים" (אכזרי) יותר. הטקס נועד להבהיר לציבור כי מרה תהיה אחריותו של מי שיסטה מהדרך, ולחזק את הסולידריות שלו עם השלטון. אלא שההתפתחות של החברה והטכנולוגיה קידמה דרך טובה יותר להשגת אותה מטרה - התפתחותה של טכניקת "המשמוע"¹⁴: תחילה צריך לכוון מרחב מיוחד. באותו מרחב יש שליטה מלאה של האחראים על התנהגות הנמצאים בו. האחריות על גורלם נלקחת מהנשלטים והם מחויבים לציית ל"חוקי המקום", שכן אחרת ייענשו בדרך זו או אחרת (סקונדו, 2003). טכניקה זו משתלבת עם מה שמקובל כבר במוסדות דומים. מוסדות רבים פועלים בדרך זו, החל בגני הילדים, דרך בתי הספר היסודיים והתיכוניים וכלה בשירות הצבאי (מוסד מִן־שִׁמְעָה מוכר להפליא בישראל). גם אחרי השירות הצבאי, המוסדות המכשירים את האזרחים (כגון אוניברסיטאות) פועלים באותו אופן. לא במקרה עלו בתי הסוהר לגדולה כאשר פרחו גם בתי הספר, והחינוך נעשה ציבורי. הטכניקה ה"משמעת" זהה למדי בכל המוסדות. המטרה היא לגרום ל"נתינים" לשתף פעולה מרצונם ככל האפשר. ואכן, בדרך כלל האזרח משתף פעולה. אלא שהעבריינים הם יוצאי הדופן שאינם ממושמעים. היעדר משמעת מצד העבריין מלמד בהכרח על הא-נורמליות שלו. זו מחלה שיש לטפל בה כמו בכל מחלה אחרת. לפיכך מטרת בית הסוהר היא להביא את העבריין להיות אינדיבידואל "טוב יותר" (מונח אשר פוקו לא נתן לו הגדרה). האידיאולוגיה גרסה כי "משמוע" העבריין בבית הסוהר מכין אותו להתמודד מחדש עם החברה ומקרב אותו יותר לאידיאלים אשר מצופים ממנו ככך החברה. לא לחינם השווה פוקו את בית הסוהר למוסד לחולי נפש ועסק רבות גם ביחס למשוגע. המטרה של שני המוסדות אחת היא, בעינינו: ישנם יוצאי הדופן, עבריינים או משוגעים, ותפקיד

אופיים והם נעשו מקום שבו הנהיגו מדיניות ענישה ושיקום המבוססים על בידוד ושתיקה כאמצעי איכפה, ענישה, שליטה ופיקוח (Schneider, 1979). הגישה בבית הסוהר Auburn הייתה שונה מעט במוכן זה שאמנם נדרשה שתיקה מוחלטת של האסירים, אך התאפשר להם "להתמנגל" תוך כדי עבודת כרך. בבית הסוהר שבפילדלפיה הנהיגו שיטת בידוד מוחלטת, שבה האסירים מבודדים זה מזה ומחויבים בשקט מוחלט. המחשבה הייתה כי באופן זה יוכלו "להביט פנימה" לצורך כפרה. הקווייקרים כאמור ביקשו לשנות את שיטות הענישה שהיו מקובלות עד אותה עת, ותחת סלידתם מאלימות ביקשו לעצב מדיניות ענישה "תרבותית" יותר שנועדה להביא את העבריין לכדי "כפרה" מול אלוהים ולקדם את שיקומו (Roberts, 1985).

התפתחותה של "החברה הממשעת"

מישל פוקו (1926-1984) היה פילוסוף, היסטוריון, חוקר ספרות וסוציולוג צרפתי. סגנונו פתלתל והגותו לא לגמרי ברורה, כל שכן שנהג לשנות את דעותיו עם השנים בנימוק שהבנתו משתפרת עם הזמן. למרות זאת, אין חולק כי השפיע רבות על עולם המחשבה של המאה העשרים. את דעתו על ענישה סיכם עוד בשנת 1975 בספרו "Naissance de la prison; Surveiller et Punir"¹³. אפשר לסכמה בפיסקה אחת: מטרת הענישה לא השתנתה ונשארה אחת, ניסיון להשפיע על התנהגותם של אנשי החברה. אלא שבית הסוהר הוא עונש יעיל ומתאים יותר מעונשי העינויים העתיקים. בעבר הייתה המטרה הפגנת כוחו של השליט ואפשרות לתת לציבור לסלוד מהעבריין. לכן נעשה הדבר בקהל רב ובמעין פסטיבל עממי. ככל שהעבירה הייתה חמורה יותר, עלה הצורך בטקס

¹³ באנגלית תורגם הספר ל: Michel Foucault: Discipline & Punish: The Birth of the Prison; Vintage Books, New York (1979). המקור הצרפתי מדבר על "מעקב וענישה", ובאנגלית תורגם הספר משום מה ל"משמעת וענישה".

¹⁴ עוד בנושא ראו: החינוך לציות: קריאה מחודשת בכיתוח של פוקו על ענישה ובתי הסוהר; מולר, א', "מצד שני", עמ' L. Downing, "Chapter 5 works: Crime and punishment", The Cambridge introduction to Michel Foucault. NY: 2005, 8-4. Cambridge university press (2008), p.75-80.

נעשה מקום שבו האסירים מנורמלים בעל כורחם, וזאת במינימום מאמץ.

התפתחותה הטכנולוגית והאוריינית של החברה

לרעיונותיהם של אליאס ופוקו מתווסף הסבר הקשור להתפתחות החברה. בית סוהר הוא בראש ובראשונה אתגר טכני וניהולי שלא היה מעשי בעבר. מסובך למדי להחזיק במשמרת לפרק זמן קצוב קבוצה של אסירים, ובעבר היה הדבר בלתי אפשרי לחלוטין. להמחשת האתגרים הכרוכים בשימוש בבית סוהר כאמצעי ענישה, נתחיל בשאלות הבסיסיות: באילו בניינים ישוכנו האסירים, כיצד ייבנו הגדרות, כיצד יימנע מהאסירים לטפס עליהן, מי יאכיל ויכלכל אותם, מי ישמור עליהם ואיך ומי ישלם את שכר השומרים. בעבר, עד אמצע המאה העשרים, השתמשו בתי סוהר בכדור ברזל המחובר בשרשרת לאזיק ברגל האסיר כדי למנוע מאסירים לברוח מבית הסוהר. אולם לצורך זה נחוץ לייצר כדורי ברזל באופן המוני וזול, טכניקה שלא הייתה קיימת עד תקופה מאוחרת למדי. אפילו תחזוקה של אינסטלציה בסיסית עוררה קושי. באותה תקופה אפילו בארמונות ורסאי היו אסלות, חדרי שירותים או מים זורמים (ארמונות ורסאי החלו להיבנות בסביבות המאה ה-17). אם בארמון המלוכה הצרפתי היו תלונות אינספור על היגיינה, לכלוך וריחות, מה אפשר לצפות מבתי הסוהר? לאלה יש להוסיף את הצורך באוריינות בסיסית. היכן ואיפה יירשמו האסירים, ומי יפקח על תקופת מאסרם. אנו כל כך רגילים לשימוש בעט, בנייר ובמחשבים, עד שכלל איננו משערים חברה שבה קריאה וכתובה אינן קיימות. עלינו לזכור שעד תחילת המאה העשרים ידעת קרוא וכתוב נחשבה כמיומנות, ורוב אוכלוסיית העולם לא ידעה כלל לקרוא וכתוב. במאות הקודמות

המוסדות הוא "לנרמל" אותם ולהחזירם לתפקודם הרגיל. עקרונית, לאחר שהות מתאימה במוסד, אמורה החברה לקבל אזרח "מנורמל" חדש. וכיצד המנגנון מנרמל את אותו עבריין? בראש ובראשונה הוא זקוק לידע על אודות אופיו של הפושע - רקע משפחתי, היסטוריה אישית, סביבתו, תכונותיו האישיות וכו'. כל זאת כדי לייצר מידע שיעזור לשנותו באמצעות "מומחים" (רופאים, פסיכולוגים, קרימינולוגים, עובדים סוציאליים ושלא אקדמאים למיניהם נכנסים לתמונה). כל אלה מייעצים ומסבירים כיצד אפשר להמיר ולשנות את העבריין לאינדיבידואל "טוב יותר" כמונחים חברתיים.

אפשר להתווכח על רעיונות אלה,¹⁵ אולם מסקנתם ברורה. בתי הסוהר עלו לנדולה משום הסברה שהם יוכלו להתמודד טוב יותר עם העבריינות ולשלב את ה"לא נורמלים" חזרה בחברה. ההבדל בינם לבין אמצעי ענישה קודמים אינו במטרתם, שהיא זהה, אלא בבחירת האמצעים לכך. עד לאמצע שנות ה-70 הייתה התפיסה הרווחת שבית הסוהר הוא מוסד יעיל להתמודדות עם העבריינות הקשה כמסגרת מתאימה לטיפול באסירים ובבעיותיהם הפיזיולוגיות והפסיכולוגיות ולהכשרתם לחזור לחברה (תימור, 2011).

בהקשר זה עולה גם עיסוקו של פוקו במה שמכונה "פנאופטיקון" - מבנה שהגה הפילוסוף גירמי בנתהם בשנת 1787. מדובר במבנה הבנוי כעגול, כך שכל תא בו מבודד מהאחרים ומונה למרכז. במרכז יושב הסוהר, שיכול לראות את כל האסירים ולצפות בהם, אך הם לא יכולים לצפות בו. לכן הם מניחים כי בכל שלב ושלב הם נצפים ונעקבים על ידי אותו סוהר. ממילא האסירים חייבים להיות ממושמצים בכל רגע. לא צריך עונשים והפעלת כוח משום שהאסירים מעצמם כנועים עקב שליטה תמידית זו. בית הסוהר

¹⁵ הביקורת העיקרית ביותר לענייננו היא עצם הדבר שלכל הדעות (גם לדעת פוקו) בית הסוהר אינו מהווה הצלחה (בלשון המעטה). האפקט השיקומי של בתי הסוהר נזנח על ידי רבים. אם המטרה הייתה לבנות מוסד שימשמע את העבריין, הרי שההיפך הושג. מי שיוצא מבתי הסוהר אינו ממושמע יותר מהנכנס, ועל כך אין חילוקי דעות. ממילא המטרה המרכזית של המעבר מעונש פיזי לעונש מאסר מעולם לא התקיימה. כישלון זה מטיל צל כבד על התיאוריה שלדעת פוקו עמדה בבסיס של שינוי העונש.

ושליטה. אלה מצריכות מערכת חדישה וממוחשבת שתכיל את הנתונים באופן נוח לשליפה ולשימוש, ומה ערך יש לזו אם ה"אובייקט" אינו בר סימון? בסופו של דבר נפתרה הבעיה בדרך "טכנולוגית". היות שביט המעצר נהג באותה עת דרך קבע לקחת טביעות אצבע ותמונות של כל עציר, העציר החדש "נכנס למערכת". בפעם הבאה שייתפס תוכל המשטרה לזהותו. לא באמצעות מס' ת"ז או שם רשמי, כי אין לו כאלה, אלא באמצעות טביעת האצבע והתמונה. אם כן, הנאשם נכנס למערכת השליטה, ובא לציון גואל. מקרה זה מדגים את הקושי של הדורות הקודמים להשתמש בבתי הסוהר לפני שטכניקות של רישום ומעקב נעשו נחלת הכלל.

המשך תהליכי העומק לעבר דעיכתו של בית הסוהר

טענתנו היא כי בדיוק אותם תהליכי עומק שפעלו להעלאתו של בית הסוהר לגדולה, הם אלה שפועלים כעת להסרתו מגדולתו, ונסביר. קשה להמעיט מחשיבות "תהליך התירבות" שהציג אליאס מול התהליכים המתרחשים לנגד עינינו. נזכיר שהתיאוריה של אליאס נוגעת לכל ההתנהגות האנושית ולא רק לענישה, ודוגמאות להתנהגות זו לא חסר. הצגנו לעיל דוגמאות של אכילת בשר ואיבר מהחי, אך הרגישות לאכילת בעלי חיים, וליחס אליהם בכלל, מתגברת מיום ליום. אותם הליכים שהשפיעו בעבר ממשיכים להשפיע עד ימינו אנו. כך למשל נאסרה השחיטה היהודית בכמה מדינות באירופה מטעמים דומים.¹⁷ בישראל עצמה תוקנו תקנות נגד סחר בכרוות בנימוקים של אכזריות וסבל לחיות,¹⁸

זו הייתה נחלת מעטים, וממילא היה קשה לנהל בית סוהר. מעבר לאוריינות הנדרשת ממערכת הכליאה עצמה, נחוצה אוריינות בחברה כולה. כיצד יתאפשר לזהות אדם, לדעת את גילו, לדעת שאינו מתחזה. שאלות אלה, שכיום נראות טריוויאליות אך בעבר היו קשות לביצוע, מגלמות וולו מעט מהקשיים הכרוכים בשימוש בבית סוהר כאמצעי מרכזי לענישת עבריינים. דוגמה אמיתית מימינו ממש תוכל להסביר זאת. בבית המשפט לתעבורה בירושלים נדון מקרה של צעיר שנהג ללא רישיון נהיגה ולכן הובא לשיפוט מהיר.¹⁶ לשאלה מדוע לא למד נהיגה השיב, כי היה שמח לעשות כן אלא שלצערו אין לו כלל תעודת זהות, ומבחינת הרשויות הוא אינו קיים. הסתבר שהצעיר נולד בשטחי הרשות בזמן שישראל שלטה שם, ואביו לא רשם אותו מעולם. כשישראל יצאה משטחים אלה, טענה הרשות הפלסטינית שאין זה עניינה ולא הסכימה לתת לו תעודת זהות. באותו זמן לכאורה לא היה לו למי לפנות. התובע עמד חסר אונים, שכן כל עונש מקובל יהיה חסר משמעות לגביו. אי אפשר לתת לו קנס, כי אין כל דרך לגבות קנס מאדם שאינו קיים. אין טעם להטיל מאסר על תנאי, כי לא ברור מי יזיהה את הנאשם בפעם הבאה. העונש היחיד שהתאפשר להטיל הוא עונש כפועל ומייד, ובימינו - רק מאסר כפועל, שיתכן מאוד שהוא עונש בלתי-פרופורציוני לחומרת העבירה בנסיבותיה המיוחדות. דע עקא שהנאשם טען שגילו כחות מ-21, לכן אי אפשר להטיל עליו מאסר ללא תסקיר שירות המבחן, וכן הלאה (את גילו המדויק הרי אי אפשר לדעת). מקרה זה מדגים באופן ברור למדי את הקושי שהיה קיים בעבר להשתמש בטכניקות מודרניות של מעקב, בקרה

¹⁶ תיק מס' 12899/03 (תעבורה ירושלים) מ"נ ב. א.ח.

¹⁷ פסיקת בית המשפט האירופי לצדק אישררה את החלטת בלגיה, וסביר להניח שמדינות נוספות ילכו בעקבותיה: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=freedom%2Bof%2Breligion&docid=235717&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=3515613#ctx1>

¹⁸ טיוטת תקנות להגנת חיית הבר (תיקון), התשפ"א-2020, https://www.tazkirim.gov.il/s/law-item/a093Y000_01RdkxqQAB/%D7%98%D7%99%D7%95%D7%98%D7%AA-D7%AA%D7%A7%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%94%D7%92%D7%A0%D7%AA-%D7%97%D7%99%D7%99%D7%AA-%D7%94%D7%91%D7%A8-D7%AA%D7%99%D7%A7%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%AA%D7%A9%D7%A4%D7%90-2020?language=iv

במאסרים היא קבוצת הקווייקרים, שכאמור נמנית עם חלוציו של ייסוד בית הסוהר כמוסד ענישה. שיח זה בדבר בית הסוהר כפוגע בזכויות אדם לא פסח על ישראל. בבג"ץ 1892/14 שעסק בזכויות אסירים²² דן בית המשפט העליון בשאלה איזה שטח ראוי שיהיה לכל אסיר. הפסיקה הייתה, כי בתוך 18 חודשים מיום פסק הדין יהיה שטח מחייתו של כל אסיר ועצור לפחות 4.5 מ"ר, בכלל זה שטח השירותים והמקלחת, או ארבעה מ"ר בלעדיהם (ביום ההחלטה היה השטח רק 3.16 מטרים). בית המשפט היה יכול להסתפק בקביעה הטכנית, כי הסטנדרטים הבינלאומיים קובעים שטח של 6.5 מטרים מרובעים לאסיר, אולם בפסק הדין טרח והזכיר כי "צפיפות היא אכזרית" (24 פעמים!), "בלתי אנושית" (15 פעמים!), "אפשר להשוותה לעינויים" (שש פעמים!), וכן הזכיר את המונחים "כבוד האסיר" ("כבודו של האסיר" מופיע 30 פעמים והמונח "כבוד" לבדו 80 פעמים נוספות) ו"זכות" (מופיע 57 פעמים, והמונח "זכויות" מופיע 97 פעמים נוספות). בהסתכלות חברתית רחבה, תומכי תנועת הביטול טוענים כי בתי הסוהר אינם מעלימים ואינם פותרים בעיות חברתיות, הם פשוט "מעלימים בני אדם". חוסר דיור, אבטלה, התמכרות לסמים, בעיות נפשיות - כל אלה ועוד הם רק אחת מהבעיות שנעלמות מעין הציבור כאשר בני אדם נכלאים. מעבר לכך, ענישה באמצעות בתי סוהר כרוכה בהוצאות כספיות גדולות למדינה, לא רק לגבי אלה שנכלאו, אלא לגבי קרובי הכלואים, שגם הם נעשים לנטל על המדינה. כאשר לרעיונותיו של פוקו ותהליכי "החברה הממשמעת", הרי כפי שהזכרנו, דעתו הייתה כי הפסקת השימוש בעונשים גופניים נבעה לא מרגישות חברתית, אלא מתוך מחשבה שגם בלעדיהם אפשר להשיג אותה

וכן נאסר פיטום אוזים.¹⁹ תהליך התירבות השפיע גם על עונש המוות שכיום נמצא בדעיכה (סנג'רו, 2002). אך שבחלק מהמדינות עונש המוות עודנו חלק מספר החוקים, השימוש בו פוחת ברחבי העולם, ולא רק בעולם המערבי (Chammah, 2021). באותו אופן ממשיך "תהליך התירבות" להשפיע על היחס לבתי הסוהר. באופן אירוני, צמיחת בתי הסוהר כרפורמה חברתית שנועדה להגן על זכויות אדם היא היום מוקד השיח על פגיעה בזכויות אדם. וכך המשכו של תהליך התירבות ביחס לבתי הסוהר כיום מציב כרפורמה חברתית את הצורך לבטל את בתי הסוהר ועונשי המאסר. רפורמה מעין זו מונהגת על ידי "תנועת הביטול" (The Prison Abolition Movement) - התנועה האבוליוניסטית), שהיא למעשה רשת של ארגונים ותנועות שהציבו להם כמטרה להביא לביטול של מבני בתי הסוהר והתעשייה הנוגעת להם. זאת, בין היתר, על ידי אתגור המחשבה והאמונה ששליטה על בני אדם באמצעות כליאה, מגנה על הציבור. גישתן של אותן תנועות היא כי יש לבטל את מוסד בתי הסוהר, ולו משום שקיומם ואופן הענישה שהם יוצרים משפילים את האדם ופוגעים בכבודו באופן הבסיסי והיסודי ביותר. לשיטתם, בתי הסוהר נועדו במקור להגן על החזקים בחברה ולהשתיק את קולותיהם של המדכאים, לפקח על אנשים עניים ולשלוט בהם, ולמגר מהחברה גורמים על רקע הבחנות של אפליה. המטרה של אלה הדוגלים בביטול בתי הסוהר היא למנוע עולם שבו בני אדם מוחזקים ב"כלובים".²⁰ בשיח של תנועות אלה על בתי הסוהר תמיד צץ המונח "כלוב". עצם השימוש בו מסמל כי בית הסוהר אינו מתאים לבני אדם, אלא לחיות.²¹ עוד מעניין לציין, כי באופן אירוני, אחת הקבוצות המרכזיות הקוראות לרפורמות באופן הענישה הכרוך

¹⁹ בג"ץ 9232/01, "נח" ההתאחדות הישראלית של הארגונים להגנת בעלי החיים נגד היועץ המשפטי לממשלה ואחרים, מיום 11.8.2003.

²⁰ להרחבה בנושא תנועת הביטול ראו: ספרה של אנגילה דיוויס, 2003, *Are Prisons Obsolete*.
²¹ ראו למשל: "גם כלוב מזהב זה כלוב, אין כלא טוב". אצל חיים לירן, "לחצים ועלילות דם: מאחורי כותלי הכלא של המוליטיקאים" (ערוץ וואלה, 14 בדצמבר 2019). <https://news.walla.co.il/item/3329310>.

²² בג"ץ 1892/14, האגודה לזכויות האזרח ואחרים נגד השר לביטחון פנים ואחרים.

תוצאה - משמוע העבריינים והחברה בכללותה, ואפשר להשיג תוצאה זו באמצעים זולים ויעילים יותר. בתי הסוהר (כמו בתי המשוגעים) נועדו להחזיק את העבריינים ולטפל בהם עד אשר אלה "ינורמלו" ויוכלו לחזור לחברה כאזרחים מועילים ובעיקר צייתנים. בהתאם פותחו בבתי הסוהר תוכניות שיקום. אלא שהלכה למעשה התברר, כי תוכניות השיקום אינן משיגות את מטרתן, ותופעת הרצידיביזם (מועדות) מוכיחה את כישלונן. בארצות הברית 68% מהאנשים ששוחררו נעצרו שוב בתוך שלוש שנים מהשחרור. באנגליה ווילס 66% מהצעירים וכמחצית (50%) מהאוכלוסייה הבוגרת יבצעו עבירה אחרת בתוך שנה משחרורם (Baillie, 2019). תמונה דומה עולה בישראל. על פי הרשות לשיקום האסיר, רמת המועדות של אסירים בישראל היא 65%. כלומר מכל עשרה אסירים משוחררים שישה לפחות יחזרו לבצע עבירות שבנין ישלחו למאסר (וילנר, כפי שמופיע אצל אורי תימור, 2011).

ספרות המחקר מלמדת שכמה גורמים משפיעים על רמת המועדות, בכלל זה גורמים כלכליים, היעדר תמיכה משפחתית ונפשית והיעדר תעסוקה. אופיו של עונש המאסר במרבית מדינות העולם יוצר בעבור אסירים קושי כלכלי. במשך שהותם במאסר הם אינם נמצאים במעגל התעסוקה, אינם משתכרים ואינם מסגלים לעצמם כישורי עבודה ולמידה שיסייעו להם במציאת עבודה לאחר שחרורם. נוסף על כך במשך תקופת המאסר הם אינם זכאים כמעט להשתכר ואינם יכולים לשמור חסכונות, וכך כשהם משתחררים מבית הסוהר, הם עדיין (במרבית המקרים) חסרי אמצעי קיום. הקושי למצוא עבודה וחוסר היכולת להרוויח כסף לאחר שחרורם מדרדרים אותם חזרה למעגל הפשיעה, לעולם מוכר שבו ידעו לנווט את דרכם, מתוך רצון לצאת ממצב כלכלי קשה וכפתרון לקושי הכספי שבו הם נמצאים. היעדר תמיכה נפשית, משפחתית וחברתית הוא גורם נוסף למועדות. ישנם

עבריינים שנעדרים תמיכה חברתית ומשפחתית. לא מדובר רק בהיבט סובייקטיבי. באופן אובייקטיבי בתי הסוהר במרבית המדינות אינם מאפשרים ביקורים, וככל שכן, הביקורים אינם בסביבה חופשית ותומכת. האווירה מקשה את קיומם של מפגשים רבים או את המשך תמיכת המשפחה והסביבה, ובאופן טבעי הקושי בתקשורת יוצר ריחוק.²³

בהקשר זה יצוין, כי בתי סוהר יוצרים פשיעה נוספת ומגדילים את מעגלי הפשיעה והעבריינות בחברה, כאשר הם משפיעים לא רק על האנשים שנכלאים אלא גם על הסביבה הקרובה ועל הקהילה. הסטטיסטיקה מראה כי קיימת סבירות גבוהה יותר שילד שהורה שלו נמצא מאחורי סורג ובריח, יתדרדר אף הוא למעגל הפשע. אין בכך משום אמירה סובייקטיבית לכדה, שכן הנסיבות האובייקטיביות מביאות אותו לפשע כפתרון ומוצא לקשיים שנוצרו בעבורו בעקבות הימצאות ההורה שלו מאחורי סורג ובריח.

בשנות השבעים של המאה העשרים נטענה הטענה Nothing Works. דהיינו, שום תוכנית לשיקום עבריינים במאסר אינה מצליחה, ולמעשה לא יתאפשר לשקמם. מרטינסון, שסקר מחקרים בתחום שיקום אסירים בבתי הכלא טען, שלא זו בלבד שהמאסר אינו משקם, הוא אף מביא לתהליך "פריזוניזציה" (סנג'רו, 2015) - התבוללות והטמעה של האסיר באוכלוסיית העבריינים שבבית הסוהר תוך אימוץ והפנמה של דפוסי התנהגות עבריינים (Martinson, 1974). לפיכך הסיכויים שעבריון ישתקם וייהפך לאזרח נורמטיבי יורדים מאוד במהלך המאסר (סנג'רו, 2015). יצוין כי בראייתם של הקווייקרים, ההפרדה בבית הסוהר נדרשת כדי למנוע היטמעות של נורמות עבריינות. אך כאמור, נראה כי אין מנוס מפני היטמעות עבריינית במהלך השהות בכלא וסיגול עצמי של נורמות עברייניות, בין היתר כחלק מההסתגלות לחיי הכלא. באופן טבעי, האלימות והסביבה העבריינית שמאיינת את בתי הסוהר מביאות לעבירות נוספות. השהות

²³ להרחבה בנושא זה ולגורמים שמביאים לפשיעה חוזרת: Why promote prison reform, United Nations: Prison Reform and Alternatives to Imprisonment (unodc.org)

עבריינים שהמסוכנות שלהם לחברה גבוהה. עוד המליצה הוועדה, להרחיב את השימוש בעונשים "זולים" ויעילים יותר.

ההתפתחויות הטכנולוגיות מוסיפות היבטים אשר משליכים הן על תהליך התירבות והן על תהליך ה"משמוע" בהקשרים של שיקום אסירים. הדבר בולט בעיקר בשיח על זכויותיהם של אסירים לקבל גישה לאינטרנט. במרבית המדינות נמנעת מאסירים גישה לאינטרנט, כך שמלבד בידוד פיזי הם מבודדים מהעולם הדיגיטלי ומצורות תקשורת נוספות (Harrison, 2014). בהיעדר מדיניות המאפשרת גישה לאינטרנט, נמנעת מהאסירים גם הזכות לחינוך, באופן שבין היתר משליך על אפשרות שיקומם ועל רמת המועדות שלהם לשוב למעגל הפשיעה לאחר שחרורם. הזכות לחינוך מוכרת וידועה כזכות בלתי נפרדת מתהליך השיקום של אסירים, חזרתם למוטב והפחתת הסיכוי למועדות. לפיכך עולה הטענה, כי מניעת גישה לאינטרנט אינה מוצדקת ופוגעת בזכויותיהם של אסירים (הנסל, טרם פורסם). אלו התומכים במתן גישה לאינטרנט לאסירים טוענים, כי בניגוד למחשבה שמונעת גישה לאינטרנט מאסירים היא אחד ההיבטים של שלילת זכויותיהם של האסירים לחירות פיזית, מדובר בפגיעה רחבה יותר - בזכותם של האסירים לחינוך, פגיעה בזכות לחופש הביטוי וכן פגיעה בזכות למידע משפטי.²⁴ בהקשר זה מציינים, כי אין מקום לפגוע בזכות לחינוך, שהיא זכות בסיסית גם בעבור אסירים. בהיעדר גישה לאינטרנט, נמנעת מהאסירים גישה לחינוך והם אינם חשופים לתוכניות חינוך רבות המועברות באופן מקוון. בהקשר זה יציין, כי בית המשפט האירופי לזכויות אדם דן בסוגיה זו בנוגע לשאלה - האם רשויות בתי הסוהר במדינת ליטא מפרות זכויות אדם, ובפרט הזכות לחינוך והזכות

בבית הסוהר אינה קלה, ויש נסיבות שבהן אסיר נאלץ לבצע עבירות ולחילופין נחשף לתרבות עבריינית רחבה בתוך בית הסוהר. במספר מחקרים נטען שמאסירים משיגים לכל היותר מניעה זמנית בעצם ההרחקה של עבריינים מהחברה (שפירא, 2019). עיקר הביקורת הופנה נגד השימוש במאסרים כאמצעי למניעה או הפחתה של עבריינות. הביקורת טוענת להיעדר יעילות בשימוש באמצעי ענישה אלה, ותחת זאת הפיכת בתי הסוהר לחממות לפיתוח העבריינות. עולה מכך שבית הסוהר, באופיו הנוכחי, אינו משקם את רוב השוהים בו, אינו מרתיע אותם מעבריינות חוזרת ואולי אף מעודדם לכך (תימור, 2011).

מסקנות דומות עלו באשר למערכת הענישה בישראל. בדוח הוועדה הציבורית לבחינת מדיניות הענישה והטיפול בעבריינים (ועדת דורנר), קבעה הוועדה כי כליאת עברייני והרחקתו מהציבור מסייעות בהגנה על הציבור מפניו. אולם יכולת השיקום של שב"ס מוגבלת, ושימוש במאסרים מגדיל, ברוב המקרים, את הסיכון לחזרת נאשמים לביצוע עבירות. עוד קבעה הוועדה, כי מאסרים ממושכים אינם תורמים להגברת ההרתעה, וכי במקרים רבים תועלתם פחותה מנזקם. בדומה למסקנות שעולות ממחקרים אחרים בעולם, העלתה ועדת דורנר את המסקנה כי בזמן שהות בכלא, אסירים מאבדים חלק ניכר מהכישורים ומהיכולות שלהם להתפרנס באופן חוקי, ולא אחת המאסר מחזק בקרבם דפוסי חשיבה והתנהגות עבריינית. לפיכך סיכויי של אסיר לשעבר לחזור ולבצע עבירות גדול מזה של עברייני שנידון לעונש מחוץ לכותלי הכלא. על רקע זה, ובשים לב לעלויות הכלכליות הגבוהות הכרוכות במאסר כאמצעי ענישה, סברה הוועדה כי יש לפעול לצמצום השימוש במאסרים במקרים שבהם המאסר אינו הכרחי להגבלת היכולת של

²⁴ כך למשל בסקירה משפטית כלפי הסדר חקיקה שנקבע במדינת אריזונה בארצות הברית (Arizona's 44th Legislature, House Bill 2376), אשר קובע בחקיקה את הגבלת זכות הגישה לאינטרנט, הרטמן מציינת כי הסדר חקיקה זה פוגע בזכות הגישה למידע משפטי, ובתוך כך בזכות הקבועה בתיקון הראשון לחוקת ארצות הברית שמענגת את האפשרות של אסיר לערער על הרשעתו. Karen J. Hartman, Prison Walls, & Firewalls: H.B. 2376 - Arizona Denies Inmates Access to the Internet, 32 ARIZ. St. L.J. 1423 (2000)

כשורה. נעיר שהטכנולוגיה החדשה גם מקהה את עונש המאסר. אסיר שיש לו זכות גישה לאינטרנט, מחובר למעשה לכל העולם ברמה זו או אחרת. אפשר כמובן לנסות לנתקו, אך למה לעשות זאת כשהאסירים לא אלימים ולא מסוכנים? האם הזכות לקשר (דרך האינטרנט) היא זכות אדם אם לאו? ואם הניתוק החברתי הוא חלק מהענישה, אין חובה לעשות זאת רק בבית הסוהר. לכן היו שטענו כי עונש אפקטיבי שיש לשקלו כיום הוא ניתוק מהאינטרנט ומהטלפון, שכן החיים נעשו כמעט בלתי אפשריים בלעדיהם (הנסל, טרם פורסם).

שינוי השיח בדבר תפקידם של בתי הסוהר

ההתפתחויות והמחקרים על יעילותו והשפעתו של עונש המאסר הביאו לשינוי בשיח החברתי כאשר לתפקידם של בתי המאסר ועצם השימוש במאסר ככלי ענישה. שלל התובנות החברתיות שסקרנו לעיל הביאו למסקנה שבתי הסוהר אינם פתרון אידיאלי לענישה ואינם משרתים את המטרות שלשמן נועדו מלכתחילה. כאמור, תנועת הביטול מובילה קו תקיף בעניין זה, שנועד להביא לביטול בתי הסוהר. אך לא רק. הכוונה היא לא רק למחוק ולבטל את מבני בתי הסוהר. מטרות תנועת הביטול רחבות יותר, ונועדו ליצור שינוי בתפיסה החברתית שלפיה הדרך היחידה להגן על החברה היא באמצעות מעקב, מאסר ודיכוי. תנועת הביטול מבקשת ליצור רפורמה רחבה כפתרון לכל מערכת הענישה ולבעיות שהיא מציפה. זאת בין היתר מתוך הנחה שבמערכת הענישה קיימת הטיה כלפי מיעוטים ועניים (Reiman & Leighton, 2020). מקובל כי אחוז גבוה מהנשלחים לבתי הסוהר הוא גברים צעירים ועניים השייכים למעמד סוציו-אקונומי נמוך. שיעור בני המיעוטים בבתי הסוהר גבוה בהרבה משיעורם באוכלוסייה, והתופעה משותפת לכל העולם (בארצות

לביטוי מצעם מניעת זכות הגישה לאינטרנט?²⁵ נראה כי היחס החברתי הרחב לעולם המקוון כצורך בסיסי הוא חלק מתהליך התירבות, שמשפיע גם על השיח כאשר לזכויות אסירים לגישה כזו, הן כצורך בסיסי והן לצורך שיקומם לקראת "חזרתם למוטב". אפילו המתנגדים לרעיון של מתן זכות גישה לאינטרנט חייבים להכיר בטיבה של האפשרות "לחנך" אסירים ובכך שהדבר מיטיב עם הקהילה, שהרי אסירים שלא נכלאו למאסר עולם ועתידיים להשתחרר בשלב כלשהו מבית הסוהר, ראוי ונכון כי אכן "ישוקמו" ויוכשרו מראש לצורך השתלבותם מחדש בקהילה ובמעגלים החברתיים והתעסוקתיים. אם כן מניעת גישה לאינטרנט פירושה מניעת הכישרים הנדרשים לצורך התפתחותם של האסירים כבני חברה בעתיד. מחקרים מראים כי רמת המועדות של אסירים אשר משתתפים בפעילויות חינוכיות ולומדים במהלך שהותם בכלא, נמוכה יחסית לאסירים שאינם משתתפים בפעילויות מעין אלה (Harrison, 2014). בהיבט אחר, מחקרים אחדים עומדים על הצורך בשינוי תרבותי של סביבת בית הסוהר הן כמקום עבודה והן כמקום לשיקום אסירים (McDougall et al., 2017). במחקר שנערך בקרב סוהרים שעובדים בבתי סוהר המאפשרים לאסירים להשתמש באמצעים טכנולוגיים, מאמינים כי גישה זו מיטיבה עם האסירים ותורמת להם ולסוהרים בעבודתם (Mufarreh et al., 2021). אין ספק שההתפתחויות הטכנולוגיות והאורייניות פותחות אפשרויות שבעבר היו בגדר פנטזיה. "הפנאופטיקון" נראה כיום מבנה פשטני ותמים יחסית ליכולות הקיימות. כיום אפשר להגביל אנשים, לעקוב אחריהם ולשלוט בהתנהגותם בלי לכלוא אותם פיזית בבתי סוהר. מצלמות, חיישנים ורכיבים אלקטרוניים יכולים להחליף את מקומם של קירות, בריחים ושומרים. אפשר בקלות לעקוב אחרי אנשים ומעשיהם תוך שימוש בטכנולוגיה זולה ופשטה. ברור גם שמי שיש מעקב קבוע אחריו לא יעז להתנהג שלא

Jankovskis v. Lithuania (Application No. 21575/08), 17 January 2017, ECHR ²⁵

הגישה למשפחות ולתעסוקה. במדינות הסקנדינביות התפיסה היא שמינעת החירות עצמה היא עונש חמור, ותנאי בית הסוהר לא צריכים להיות חלק מהענישה. לפיכך בתי הסוהר במדינות הסקנדינביות אינם נראים בהכרח כמו בתי סוהר במדינות האחרות וגם שונים מהם במהותם. ברבים מהם יש חדרים ולא סורג ובריה, ולאסירים יש חופש תנועה רחב למדי בתוך מתחם בית הסוהר. כמו כן בבתי הסוהר שם ניתנת תשומת לב רבה לתהליך השיקום של האסיר. השאלה הראשונה שתישאל היא כמובן מה האלטרנטיבה לבתי הסוהר. בדרך כלל השאלה מלווה בהתייחסות לאותם אסירים שהם הקבוצה המסוכנת ביותר: רוצחים, אנסים, עבריינים אלימים וכו', כאלו שיש חשש מידי לשלום הציבור אם ישוחררו. כאן יש לומר שגם לדעת המתנגדים העיקשים ביותר לבתי הסוהר, אי אפשר לשחרר את כל האסירים. ואולם השאלה שבמחלוקת היא מה האחוז של אותם עבריינים מסוכנים. יש שממעיטים אותם לחמישה אחוזים ויש המרבים אותם לעשרים אחוז. בין כך ובין כך, עברייני פשע חמור במיוחד כגון רוצחים ואנסים הם מיעוט באוכלוסייה ואף מיעוט בקרב העבריינים. מרבית העבריינים שנמצאים מאחורי סורג ובריה יכולים לחסות תחת חלופות מאסר. יש הסבורים כי גם עבריינים אלה צריכים להיבחן במסגרות מתאימות, ובפרט מסגרות טיפוליות, בהנחה שהם מונעים מתוך כשל או מניע נפשי, שממילא המאסר עצמו לא יוכל למנוע ולא יוכל לסייע. אך כאמור, הרוב הגורף של האסירים אינו מסוכן. ממילא כשמדברים על אלטרנטיבות למאסר, מתכוונים לאותו רוב מקיף של אסירים. יודגש כי השימוש באלטרנטיבות לענישה, אין פירושו ביטול בתי הסוהר באופן קליל ומלא. מדובר בתהליך הדרגתי.

הברית מדובר בשחורים, בישראל - ערבים ועולים, באירופה - מוסלמים, ועוד).²⁶ לצד הקריאה לביטול בתי הסוהר, החלו להתפתח גישות חדשות כחלופות לענישה במסגרת ההליך הפלילי: שימוש בכלים מתחום תורת המשפט הטיפול, הליכי צדק מאחה, שימוש בפיקוח אלקטרוני כאמצעי ליצירת כלים לפיקוח יעיל יותר מחלופות ענישה ומסגרות טיפוליות ושיקומיות (שפירא, 2019). הגישה כיום לעניין יכולת השיקום שונה מבעבר. מוסכם כי השיקום אפשרי, אך יקר, לא פשוט, לא יצליח עם כולם, וממילא בתי הסוהר אינם המקום האידיאלי לקיימו. לכך מגוון סיבות: אם בשל היות המאסרים קצרים מדי לתוכניות שיקום בעלות משמעות ואם בגלל השפעות שליליות של חלק מהאסירים (Martinson, 1974). עם זה נראה כי כאשר מדובר בבתי סוהר שיקומיים ייחודיים המקיימים תוכניות שיקום אסירים במסגרות נפרדות מאגפי בתי הסוהר הכלליים, ניכרת הצלחה בהפחתת רמת המועדות של אסירים שמשותפים באותן תוכניות.²⁷ מניתוח של תוכניות רבות לשיקום עבריינים מסוגים ספציפיים מסתבר, שתוכניות מתוכננות היטב, המבוססות על מחקר וידע, הצליחו להפחית מועדות בקרב עבריינים מכורים לסמים ובקרב עברייני מין (תימור, 2011).

בהקשר זה ראוי לציין כי שיעור הרצידיביזם במדינות הסקנדינביות נמוך בהרבה מזה שבמדינות אחרות. בנורווגיה רק חמישית (20%) מהמבוגרים שעוזבים את בתי הסוהר מורשעים שנית בתוך שנתיים משחרורם. גם בגרמניה אחוז הרצידיביזם נמוך - 33% בלבד. מקור ההבדלים בין מדינות אלה למדינות אחרות מיוחס לגישה הננקטת בקרב הראשונות. במרבית המדינות בתי הסוהר מוכונו ענישה ומגבילים את

²⁶ להרחבה בעניין זה ראו: Angela Davis, Are Prisons Obsolete, 2003

²⁷ אורי תימור, במאמרו "לשקם את השיקום בבתי הסוהר: הפיכת בתי סוהר למוסדות משקמים טגורים", סוקר מחקרים שנעשו בתחום שיקום אסירים. תימור מציין כי מחקרים רבים התמקדו בתוצאות טיפול שיקומי בעבריינים בבתי הסוהר ובמוסדות - סגורים ופתוחים - בקהילה. מחלק ממחקרים אלה עולה, כי אפשר לטפל בהצלחה בעבריינים בתוך מוסדות כאלה ולהביא לצמצום מובהק של עבריינותם. מחקרים אלה נוגעים לטיפול בעבריינים מסוגים שונים, בכלל זה מכורים לסמים, עברייני מין, עברייני אלמות במשפחה ואחרים.

חלופות לבתי סוהר בעולם ובארץ

הספרות מלמדת על מספר אלטרנטיבות, בכלל זה עבודות שירות בקהילה, תוכניות של חינוך מחדש ותוכניות של צדק מתקן וצדק מאחה. כל האלטרנטיבות האמורות נועדו לשקם את העבריין, למנוע ולגדוע את הגורמים שבעטיים הוא עלול לחזור למעגל העבריינות. צדק מתקן וצדק מאחה הם אלטרנטיבות שנועדו בין היתר לשקם את נפגע העבירה.

כבר מתחילת שנת 2021 נעשה ניסיון לא מועט בעולם באלטרנטיבות למאסר. נתמקד לרגע בגישה הצרפתית. בחרנו בה הן משום היותה דומה לישראל מכיוון שיש בה מערכת ענישה מרכזית והן משום שהיא הצהירה במפורש על כוונותיה.

בשנת 2014 הוחלט בצרפת על רפורמה בענישה הפלילית שמטרתה המפורשת הייתה להוריד את מספר האסירים בבתי הסוהר. החוק הסופי נחקק ביום 17 באוגוסט 2014.²⁸ העיקרון המרכזי ברפורמה היה שאפשר לעקוב אחרי נידונים מחוץ לבית הסוהר ולפקח על התנהגותם. לפיכך אפשר "לאסור" אדם מחוץ לבית הסוהר. על המשוחרר יהיה לעמוד בחובות ובתנאים שנקבעו בגזר הדין, שמטרתם לעזור בשיקומו ולמנוע ממנו לעבור עבירות. הדרישות ממנו עשויות להיות רבות. למשל:

- לקבוע לנידון באיזו כתובת מגורים יגור, ואם עליו להעתיק את מקומו לכתובת אחרת.

- להימנע משהייה ומביקור במקומות שהוגדרו בפסק הדין.

- להימנע משהייה ומביקור במקומות בילוי ספציפיים או כלליים, ובמיוחד במקומות שבהם נהוג לצרוך אלכוהול.

- להימנע מפגישות עם אנשים ספציפיים ששמותיהם נכתבו בפסק הדין, ולהימנע מכל קשר איתם (בדרך

כלל יהיו אלה שותפיו לעבירה ואנשים שבית המשפט סבור שיש להם השפעה שלילית על האסיר או קורבנות העבירה).

- להוכיח כי הוא תורם לפרנסת משפחתו ותומך בילדיו.
- לשלם פיצויים לנפגעים או מיסים שהוא מחויב בהם לרשויות.

- אם עבירותיו קשורות לנהיגה, להימנע מנהיגה ולהשתתף בקורסים לנהיגה מונעת.

למעשה מדובר בתוכנית מקיפה שהאסיר מבצע בעודו אסיר עדיין פורמלית. אשר על כן גם שחרורו מבוצע בשלבים. במקום מצב בינארי של מעבר ממאסר לחופש, הוא משוחרר לפיקוח הדוק, האמור להיות מוקל לפי פעולותיו והשתלבותו בחברה. המפקח עליו הוא השופט האחראי על יישום העונש (Juge de l'application des peines). נעיר שכשם שיש בצרפת שופט חוקר, יש גם שופט האחראי על יישום העונש השיפוטי, והוא מוסמך גם לשנותו לפי הנסיבות.

אין חולק כי התוכנית אכן הורידה את מספר האסירים. אפשר להתווכח על הצלחתה משום שהיא הייתה קשה לביצוע מבחינה טכנית ולא יושמה על אסירים רבים. אולם כיוונה של התוכנית מראה לדעתנו את הדרך שבה הולכת הענישה בעולם המערבי, קרי פיקוח מהודק על ההתנהגות מחוץ לבתי הסוהר, שיהיה אפשרי יותר בעתיד בזכות טכנולוגיות חדשניות. צרפת היא כמוכן רק דוגמה. ניסיונות לתוכניות מעין אלה קיימות במקומות נוספים בעולם. לפי הערכתנו, כמעט כולן מבוססות על צמצום השימוש בבתי הסוהר עם ניסיון לפקח על ההתנהגות מחוץ לבתי הסוהר (טננבוים וסופר, 2015).

אם נבחן את המצב בישראל, נראה לדעתנו כי גם פה הכיוון דומה. דוח ועדת דורנר קבע במפורש:

"הוועדה סבורה כי יש לפעול לצמצום השימוש במאסרים במקרים בהם המאסר אינו הכרחי להגבלת יכולת של

²⁸ שמו המלא של החוק הוא LOI n° 2014-896 du 15 août 2014 relative à l'individualisation des peines et renforçant l'efficacité des sanctions pénales. בתרגום חופשי למדי לעברית שמו "חוק מספר 896/2014 מיום 15.8.2014 ביחס לאינדיבידואליזציה של עונשים וחיוק אפקטיבי של הסנקציות הפליליות". נוסח מלא של החוק אפשר למצוא אצל טורנייר (2015, Tournier, כרך שני, עמ' 179-183), וכמוכן באתר משרד המשפטים הצרפתי <http://www.legifrance.gouv.fr/affichLoiPreparation.do?idDocument=JORFDOLE00> (סיכום קצר אפשר למצוא ב-Figaro (17 ביולי 2014).

תומכי הגמול חוששים ששינוי הענישה יפגע במטרת הגמול של הענישה. עונש של בית סוהר נתפס כעונש הולם, הגורם לסבל המוצדק של עברייני, ואילו פיקוח אלקטרוני לא נתפס כעונש. דהיינו, מעצר חלקי, מעצר בית, מניעת יציאות לעת ערב ושולל אפשרויות כגון אלה אינם נחשבים כעונש אמיתי. הציבור לא יראה בכך עונש צודק לעבריינים. במיוחד נכון הדבר לגבי עבריינים שפגעו בקורבנות. איך יגיב הציבור אם בעל שהיכה את אישתו אנושות יקבל "פיקוח אלקטרוני" המאפשר לו "חיים סבירים" ואילו היא נפגעה קשות? בקצרה, לטענתם, החלופות המוצעות יפגעו במטרת הגמול.

לאלה יש להשיב שתי תשובות. ראשית, הרוב המוחלט של היושבים בבתי הסוהר אינם כאלו המטרידים את הציבור. מרבית האסירים עברו עבירות של מסמכים, רישיונות, סמים קלים, התכתשויות ושאר עבירות שלא בהכרח הציבור סבור שיש בהן צורך במאסר. גם לשיטתנו בתי הסוהר ימשיכו לפעול בעבור אותם עבריינים קשים - רוצחים, משפחות פשע וכן הלאה. שנית, ההגדרה של "הולם" משתנה עם הזמן. בזמנו היו שטענו שעונש מוות לבדו אינו הולם ואינו מספיק. לפיכך הציעו הצעות יצירתיות לענישה "הולמת" יותר, הכוללת למשל הפשטת עורו של העבריין והמתתו בייסורים איומים. עם הזמן עברנו מעונשים פיזיים למאסר, למרות טענה זו של חוסר הלימה. באותו אופן סביר להניח שתשתנה הרגישות החברתית. מגבלות על החירות באמצעים טכניים גם הן ייחשבו כהולמות, ואין זו אלא שאלה של זמן.

מהצד השני יהיו רבים שיטענו נגד הפגיעה בזכויות האדם על ידי הפיקוח הטכנולוגי. אפשר לצפות מראש שאחת הטענות נגד השבכים והאזיקים האלקטרוניים תהיה כי הם מיועדים לחיות, ולא לבני אדם. עוד יטען, כי יהיה קשה לפקח על השימוש באמצעים אלה. אם בתחילה הם ימומשו רק על ידי הליך שיפוטי נאות, הרי שעם הזמן ילוג השימוש בהם למי שהמדינה לא תחפוץ ביקרו. סכנת המדרון החלקלק ברורה. גם לאלה תשובתנו חד-משמעית. הם אכן צודקים, אולם האלטרנטיבה של בית סוהר גרועה הרבה

עבריינים שהמסוכנות שלהם לחברה גבוהה, והרחבת השימוש בעונשים זולים יותר ויעילים יותר העומדים בעקרון ההלימה, וכך להביא להקצאה יעילה ונכונה יותר של המשאבים המופנים לטובת הנושא."

דוח ועדת דורנר משתלב היטב עם הכיוון שעליו עמדנו. ההצעות האופרטיביות ברורות למדי. הוא ממליץ במפורש להוריד את מספר האסירים תוך כדי התמקדות בחלופות, בעיקר בתי משפט קהילתיים, רציו מאסר ב"בתי מעבר", חיזוק של ועדת השחרורים ושחרור מוקדם ועבודות שירות כחלופה למאסרים קצרים. כל זאת רצוי שיעשה בליווי יחידת מחקר עצמאית ויעילה, שתוכל ללמוד תובנות חדשות. נציין שהדוח אינו מתייחס כמעט לפיקוח אלקטרוני או לאמצעי פיקוח חדשניים, אולי משום שחברי הוועדה מונו בשנת 2011, והחידושים הטכנולוגיים יצאו רק בשנים האחרונות.

מעבר לדוח ועדת דורנר, היו קולות אחרים שהציעו חלופה. לאחרונה ממש הועלתה הצעה מפורטת ומדוקדקת לשימוש ב"מאסר בית". כעיקרון, הנידון יצטרך לשבת בביתו עם מפקחים אנושיים ופיקוח אלקטרוני. לטענת המציעים, העונש קל ליישום משפטי, זמין, מונע פשיעה עתידית ויביא לחיסכון ניכר במשאבים. אפשר כמובן להתווכח על טיבה ויעילותה של הצעה זו, אולם עצם העלאתה מלמד על שינוי האווירה.

לדוח הוועדה (ניתן בשנת 2015) ולהחלטת כגיץ שדנה בצפימות בבתי הסוהר (ניתנה ב-2017) יש השפעה על מספר האסירים במדינת ישראל. למרות שהאוכלוסייה גדלה משנה לשנה, מספר האסירים בבתי הסוהר ירד בשנים האחרונות, לאחר עשורים של עלייה.

על גמול וזכויות אדם

לפני שנסיים נעיר שתי הערות מנוגדות שנוגעות לאותה תופעה. המעבר המוצע משליטה באמצעות קירות וגדרות לשליטה באמצעות חיישנים ומצלמות, יזכה לביקורת משני כיוונים: מתומכי תיאוריית הגמול ומהחרדים לזכויות האדם. על הביקורת המוצדקת של שניהם יש להשיב.

מאפשרת לו לצאת למקום אחר (כגון לימודים או טיפול רפואי), אלא באישור בית המשפט. כשהאסיר יוצא באישור, אין עליו פיקוח והמערכת אינה יודעת היכן הוא. נוסף על כך כיום המערכת מוגבלת לשבע מאות וחמישים מפוקחים, ובתי המשפט אינם יכולים להוסיף עליה.

יחסית לאפשרויות שכבר קיימות, ברור שהמערכת ראשונית למדי (שלא לומר פרימיטיבית). בעידן של רחפנים ומחשבים, יש אפשרויות טובות יותר. כך למשל אפשר בקלות ליצור צמיד מבוסס טכנולוגיית GPS שיעדכן בכל רגע היכן נמצא המפוקח (למעשה, כל טלפון נייד ממלא אפשרות זאת). בקלות יחסית גם אפשר לדעת אם הוא שתוי או מסומם, ואפילו אם הוא נמצא בסערת רגשות או לאו. עקרונית אפשר לראות ולשמוע את אלה ששכיבו, ואפילו לנתח את הסביבה שבה הוא נמצא מתאימה לתנאי שחרורו (בעזרת טכנולוגיית AI). אפשר גם להשתיל את השבב בגופו באופן שלא יתאפשר להוציאו בקלות אלא בעזרת פרוצדורה רפואית מורכבת.

יש המציעים כי המערכת תפעל ברמות שונות לגבי מפוקחים שונים. כאשר המפוקחים אינם מהווים סכנה, היא רק תתריע במקרים שהם יפרו את התנאים. אך כאשר המפוקחים מסוכנים יותר, השבב או מכשיר הפיקוח יוכל במקרה הצורך לנטרל את המפוקח פיזית ולמנוע ממנו לבצע עבירה. זאת על ידי טכנולוגיה הנמצאת היום באקדחי הלם למיניהם. לטענתם, הטכנולוגיה תוכל להחליף את בתי הסוהר בעבור תשעים אחוזים מהאסירים הנמצאים שם כיום (Bagaric et al., 2020).

נכון להיום נראים רעיונות אלה יותר כמשאלת לב מאשר אפשרויות מעשיות. אך בהתחשב במהירות שבה הטכנולוגיה משתנה, סביר להניח שתוך שנים ספורות מצבם יהיה אחר. על ישראל לאמץ טכנולוגיות עולמיות ולפתח בעצמה טכנולוגיות. יש לישראל יתרונות גדולים בהשוואה

יותר, במיוחד כאשר אין ספק מה תהיה בחירתם של האסירים. דגיש, כל הגבלת חירות אינה משהו שצריך לשמוח בו. אולם במצב הנוכחי זה הרע במיעוטו, והוא טוב הרבה יותר מאשר בתי הסוהר.

אין אנו מקלים ראש בדרישת הגמול או בזכויות האדם והאזרח. כל פתרון יצריך תשומת לב מרובה והשמרות מפני פגיעה הן בזו והן באלו. אפשר למצוא דרך שבה אמנם כל הצדדים לא יהיו לגמרי מרוצים, אך היא תהיה אפשרית.

השלכות מעשיות על המדיניות המוצעת בישראל

הכיוון שבתי הסוהר הולכים אליו ברור. זו מגמה עולמית שישראל היא חלק ממנה, בין שנרצה בכך ובין שלא. בתי הסוהר, כמקום כליאה ושליטת חירות מלאה, פוגעים ברגישות החברתית (אליאס), אינם מנטרים התנהגות או משנים אותה (פוקו) ואינם מתאימים להתפתחויות הטכנולוגיות, המדעיות והחברתיות. על כן בתי סוהר במתכונתם הנוכחית אינם יכולים להמשיך להתקיים. לפיכך, ועל סמך מה שהראינו, אנו מציעים לישראל לפעול בשלושה כיוונים משתלבים. **פיתוחים טכנולוגיים:** בראש ובראשונה יש להתמקד בפיתוחים טכנולוגיים שיוכלו להחליף את המאסר. יש להשקיע משאבים כלכליים ומאמצים מרביים בתחום זה. בישראל נכון להיום, אזיקים אלקטרוניים משמעותם הגבלת מקומו של אדם לאזור ספציפי. הציווד מורכב ממקלט ביתי ומאזיק המולבש על רגלו של המפוקח. ציווד הפיקוח משדר למרכז השליטה בשירות בתי הסוהר (שב"ס) נתונים על מקום הימצאו של המפוקח. ברגע שישנה התראה על יציאה מגבולות הגזרה, אות משודר למרכז השליטה של שב"ס וזה אמור לטפל בחריגה. מפוקח המכר את הוראות תנאי המעצר אמור להיות מוחזר למעצר רגיל.²⁹ המערכת אינה מתוחכמת. כל שהיא עושה הוא לעקוב ולוודא שאסיר נמצא בשטח שנקבע לו. המערכת אינה

²⁹ הבסיס החוקי לכך הוא חוק פיקוח אלקטרוני על עצור ועל אסיר משוחרר על-תנאי (תיקוני חקיקה), התשע"ה-2014. ספר החוקים 2482 מיום 16.12.2014, עמ' 68.

ודווקא כשמדובר בעבירות פשוטות יחסית. באותו אופן ייתכן כי אם נצליח לפתח טכנולוגיה של "מעצר אלקטרוני", מספר האסירים בפועל לא יירד משום שנידונים שלא היו נשלחים למאסר כלל, ישלחו כעת ל"מאסר אלקטרוני".

סמכות מעין שיפוטית לקביעת דרך המאסר: היות שמוצע מעין "מאסר אלקטרוני" ובו תנאים רבים, נראה שאי אפשר להטיל זאת על שופטים היושבים בדיון. אם ייקבעו בגזר הדין תנאים כגון מקום המאסר, אפשרויות יציאה לעבודה ושעות, ברור שיהיה גם צורך בחלופות מפעם לפעם. לכן צריך פיקוח גמיש, שינויים תכופים ומעקב קבוע (לשם הנוחות נקרא לו "רשם לענייני ענישה"). מוצע שאחרי שהשופט יקבע את אורך המאסר, אותה סמכות תחליט על התנאים, ההסדרים וכו'. נעיר כי דבר דומה קיים בדיון הצרפתי, שבו שופט מיוחד אחראי על ביצוע הענישה (טננבוים וסופר, 2015). לא רק זו אלא שאותו שופט מוסמך אף לשנות ולקצר את העונש אם נראה לו שהדבר מתאים. יש לדון על מרחב הסמכויות הרצוי של אותו "רשם לענייני ענישה", אבל הוא עשוי לשמש כפתרון.

סוף דבר

זו רק שאלה של מידה וזמן עד שהטענות נגד בתי סוהר צפופים מדי יופנו נגד בתי סוהר בכלל, וכפי שהצגנו, אלה נטענות כבר היום ממש. דהיינו, יעילותם של בתי הסוהר לא תהיה רלוונטית ולא תהיה להם הצדקה משום שהציבור לא יוכל לקבל שימוש בעונש זה, אלא במקרים יוצאי דופן, ובמיוחד במקרים של נטילת חיים ופגיעות חמורות בגוף האדם.³⁰ הדאגה המיידית והשאלה המיידית שעולות בסוגיה האמורה הן מה החלופה ומה האלטרנטיבה לביטול בתי הסוהר, בפרט לגבי מקרים כגון רוצחים סדרתיים ואנסים, אנשים שאנו מעוניינים להוקיע מהחברה. התשובה בהקשר זה היא באופן טבעי שהחלטה

למדינות אחרות. גבולות המדינה מפוקחים היטב, יש תשתית אינטרנטית מפותחת בכל המדינה, ושטחה קטן למדי. יש לחשוב על "מאסר" לא כמאסר פיזי מאחורי גדרות וקירות אלא כ"מגביל התנהגות" שיכול להתבצע בדרכים רבות. האימוץ צריך להיות מלווה בחקיקה מתאימה. זאת, לצערנו, מכגרת לפעמים מאוד אחרי האפשרויות הטכנולוגיות.

שחרור בשלבים: אם הפיקוח טכנולוגי בעיקרו, אפשר לשחרר את האסיר "בשלבים", דהיינו להכחית את הפיקוח עליו מפעם לפעם, ואפשר גם להתנות זאת בהתנהגותו. הרוב המוחלט של האסירים משתחרר אחרי פרק זמן קצר. עשרים אחוז מהאסירים כלואים לפרק זמן של כחות משנה. שלושים ושישה אחוזים נוספים כלואים לפרק זמן שבין שנה לשלוש שנים. כלומר קרוב לחמישים ושישה אחוזים נכלאים לתקופה של כחות משלוש שנים, וזאת בטרם דנו על שחרור על תנאי ושחרור מנהלי עקב צפיפות. מכיוון שאסירים אלה יחזרו לחברה בתוך זמן קצר, אין כל סיבה לא לעבור מעונש "מאסר" שיעשה מאחורי סורג ובריח ל"מאסר" שיעשה בדרכים אחרות.

הפסקת הבנייה של בתי סוהר חדשים: אנו מציעים להפסיק לבנות בתי סוהר חדשים. זאת משתי סיבות. הראשונה היא כי לא אמור להיות בהם צורך. השנייה היא מה שמכונה "הרחבת הרשת", קרי כאשר הוצעו חלופות לדרכי ענישה, הסתבר שהענישה לא פחתה וכי נעשה שימוש רב בחלופות. נראה דוגמה אחת. בישראל חוקקה אפשרות של "הסדר מותנה". שתי מטרות היו ליוזמה זו. הראשונה, ליצור דרך חלופית לדיון פלילי, שתסתיים ללא הרשעה. השנייה, לאפשר טיפול מהיר בעבירות קלות בלא להעמיס על מערכת החוק. אולם בפועל נטען כי מה שקרה הוא שתיקים שממילא היו נסגרים עברו ל"הסדר מותנה". לפיכך העומס לא ירד כי אם עלה. הרבה יותר אנשים סובלים מ"נחנת זרועה" של מערכת אכיפת החוק,

³⁰ להצעה מפורטת לשלילת השימוש במאסר כשמדובר בעבירות רכוש "נטו" - ללא שימוש באלימות - ראו: Boaz Sangero, From Beccaria to Negotiation of Incarceration for Non-Violent Property Offenses, 37 Arizona Journal of International and Comparative Law 329 (2020).

טננבוים, א' וסופר, ר' (2015). מדינה עם פחות אסירים? - רפורמת הענישה בצרפת ומה אפשר ללמוד ממנה בישראל. *צוהר לבית הסוהר - עבירות ועונשים בישראל*, 17, 140-151.

מולה, א' (2005). החינוך לציות: קריאה מחודשת בניתוח של פוקו על ענישה ובתי הסוהר. *מצד שני*, 11, 4-8.

סנניח, ב' (2002). על עונש המוות בכלל ועל עונש המוות בגין רצח בפעולת טרור בפרט. *עלי משפט*, כ, 127-206.

סנניח, ב' (2015). המאסר חשיבה מחודשת. *הסניגור*, 220, 4-11.

סקוודו, ה' (2003). הכל בתי סוהר ומחנות צבא (ביקורת על ספרו של מישל פוקו "הטרטופיה"). *מעריב* (מוסף שבת, ספרות וספרים), 25.

שפירא, ר' (2019). שפיטה, ענישה ודרכי טיפול: הרחבת המסגרת החוקית והאמצעים. *משפט מכתח, אוגוסט*, 8-17.

תימוה, א' (2011). לשקם את השיקום בבתי הסוהר: הכינת בתי סוהר למוסדות משקמים סגורים. *צוהר לבית הסוהר - עבירות ועונשים בישראל*, 14, 72-85.

Alexander, M. E. (1966). Current concepts in corrections. *Federal Probation*, 30, 3-8

Bagaric, M., Hunter, D. & Sivilar, J. (2020). Prison abolition: From naïve idealism to technological pragmatism. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 11(2). 0091-4169/21/11102-0351. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3665468>.

Baillie, A. (2019, January 9). *Prisons are failing. It's time to find an alternative*. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/prisons-are-failing-time-for-alternative-sparkinside/>.

Chammah, M. (2021). *Let the lord sort them: The rise and fall of the death penalty*. Crown.

Davis, A. (2003). *Are prisons obsolete*. Seven Stories Press.

Downing, L. (2008). *The Cambridge introduction to Michel Foucault*. Cambridge university press.

Elias, N. (1978). *The civilizing process: The history of manners*. Urizen Books.

Glenn, C. M. (1984). *Campaigns against corporal punishment: Prisoners, sailors, women, and children in Antebellum America*. SUNY press

תלוית מקרה, וברור אפילו לתומכים בתפיסה של ביטול בתי הסוהר, כי בתי הסוהר לא הולכים להיעלם כליל ובאופן מוחלט.

בית הסוהר כיום הוא מוסד שחייב לעבור שינוי. הראינו כיצד הסיבות העיקריות שגרמו לפריחתו הן אלה שמלמדות שצמצומו הוא מן ההכרח. כפי שהצגנו, הדרך הסבירה ביותר לשינוי היא מעבר מהגבלת חירות פיזית להגבלת חירות באמצעים אלקטרוניים. הדבר קורה כעת בעולם, וסביר להניח שהתהליך יגבר בשנים הקרובות. הכיוון לדעתנו ברור לחלוטין וחד-משמעי.

המלצותינו כוללות פיתוח והסתמכות על אמצעים טכנולוגיים עם שינויי חקיקה ומבנה. אלה ישנו את עונש המאסר לעונש מובנה, זול בהרבה, מדויק יותר, ועם יותר סיכוי להשגת מטרות הענישה. אין לנו אלא לקוות שאלה יבוצעו מהר ככל האפשר.

לצד הדברים האמורים יש להביא בחשבון כי לא ברור כיצד מגמות אלה עלולות בקנה אחד עם תפיסות של החמרה בענישה, לפחות בישראל (בלי שדון בכלל בשאלה אם הענישה בישראל מחמירה אם לאו). ייתכן שמגמת ההחמרה בענישה היא תוצאה של היעדר פתרונות אחרים הניצבים בפני השופטים היושבים בדיון.

מקורות

אלנזי, ג' (2000). הלכות הגוף וארגון החברה: תהליך הציוויליזציה של נורברט אליאס. *זמנים: רבעון להיסטוריה*, 70, 62-83.

באומן, פ' (2000). סכין מזלג וזמנים מודרניים: על תיאוריית הציוויליזציה של נורברט אליאס. *זמנים: רבעון להיסטוריה*, 70, 90-95.

בזק, י' (1998). *הענישה הפלילית - דרכיה ועקרונותיה* (מהדורה שנייה מתוקנת). הוצאת דביר.

הנסל, ג' (בתהליך פרסום). אסירים ואינטרנט - שילוב מופרך? קריאה לשינוי בראי ההווה והעתיד. *המשפט*.

ואקי, י', קמיני, ר' ורביץ, י' (2014). עונש המאסר - תכליות, מגמות והלכות. *הפרקליט*, גנו1, 1-40.

טננבוים, א' ולוי, ש' (2011). המעבר הגורף מענישה גופנית לעונש המאסר - בין אליאס לפוקו והשלכות לעתיד. בתוך ד' האן, ד' כהן-לקח ומ' בך (עורכים), *ספר גבריאל בך* (עמ' 305-333). אלון הוצאה לאור.

- Harrison, L. (2014). Prisoners and their access to the internet in the pursuit of education. *Alternative Law Journal*, 39(3), 159-162. <https://doi.org/10.1177/1037969X1403900304>
- Hartman, K. J. (2000). Prison walls and firewalls: H.B. 2376 - Arizona denies inmates access to the internet. *Arizona State Law Journal*, 32, 1423-1449.
- Martinson, R. (1974). What works? Questions and answers about prison reform. *The Public Interest*, 35, 22-54.
- McDougall, C., Pearson, D. A. S., Torgerson, D. J., & Garcia-Reyes, M. (2017). The effect of digital technology on prisoner behavior and reoffending: A natural stepped-wedge design. *Journal of Experimental Criminology*, 13(4), 455-482. DOI:10.1007/s11292-017-9303-5
- Muaygil, R. (2016). The role of physicians in state-sponsored corporal punishment. A view from Saudi Arabia. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 25(3), 479-492. <https://doi.org/10.1017/S0963180116000128>
- Mufarreh, A., Waitkus, J., & Booker, T. A. (February 2021). Prison official perceptions of technology in prison. *Punishment & Society*, 1-23. <https://doi.org/10.1177/1462474521990777>
- Reiman, J., & Leighton, P. (2020). *The rich get richer and the poor get prison: Thinking critically about class and criminal justice* (12th Edition). Routledge.
- Roberts, L. H. (1985). The historic roots of American prison reform: A story of progress and failure. *Journal of Correctional Education*, 36, 106-109. <https://www.jstor.org/stable/41970789>
- Sangero, B. (2020). From beccaria to negation of incarceration for non-violent property offenses. *Arizona Journal of International & Comparative Law*, 37(3), 329-344. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3784595>
- Schneider, C. (1979). The rise of prisons and the origins of the rehabilitative ideal. *Michigan Law Review*, 77(3), 707-746. <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol77/iss3/27>